

STARY CMENTARZ ŻYDOWSKI W KRAKOWIE

MATERIAŁY INWENTARYZACYJNE

Poniższe opracowanie traktuję jako pierwsze z zamierzonego cyklu kilku artykułów, w którym zawarte zostaną materiały i spostrzeżenia z mojej pracy nad inwentaryzacją starego cmentarza żydowskiego przy synagodze Remu na krakowskim Kazimierzu.

Na początek kilka niezbędnych informacji o historii i stanie dzisiejszym cmentarza.

Jest to drugi najstarszy cmentarz żydowski istniejący w Polsce, obok cmentarza lubelskiego, założonego w 1541 r. Czynny był w latach 1552–1800, a sporadycznie nawet do ok. 1850 r.¹ Zajmuje on obszar ok. 4,5 ha, zamknięty pomiędzy ulicami: Szeroką od wschodu, Miodową od północy, Jakuba od zachodu i Ciemną od południa. Według Majera Bałabana, autora „*Historii Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*”, był on trzecim z kolei cmentarzem Gminy żydowskiej w Krakowie, po nieistniejącym już, średnio-wiecznym cmentarzu, usytuowanym poza murami miejskimi Krakowa w pobliżu folwarku Kawiory² oraz po cmentarzu, który miał się znajdować w północnej części ulicy Szerokiej na Kazimierzu.³

Zasadnicze fazy rozwoju starego cmentarza zrekonstruował Stefan Świszczowski.⁴ Jego ustalenia, a także wnioski wyciągnięte z obserwacji dzisiejszego stanu cmentarza dowodzą, iż najstarszą częścią nekropolii był teren w najbliższym sąsiedztwie północnej ściany synagogi Remu i rozpościerający się od niej w kierunku południowym ku zabudowaniom ulicy Ciemnej. W XVII i XVIII w. cmentarz mógł być rozszerzany przez Gminę bez przeszkód w miarę potrzeb, ponieważ obszar, na którym się rozwijał, należał w całości do miasta żydowskiego, jako część gruntów wykupionych przez Żydów dla powiększenia osiedla w ciągu 1 połowy XVII w.

Pod względem obszaru cmentarz dotrwał do dziś w niezmienionym stanie.⁵ Nie da się niestety powiedzieć tego samego o stanie zachowania nagrobków. Wprawdzie Gmina wykazywała w przeszłości zainteresowanie cmentarzem, a zaczęło się to już w końcu XVIII w., gdy odnowione zostały pomniki rodziny Isserlesów⁶, jednakże dotyczyło to tylko nagrobków wybitnych osobistości.

Nieliczne fotografie z okresu międzywojennego przedstawiające fragmenty starego cmentarza, wydają się być świadectwem raczej dość dobrego stanu widocznych na nich pomników. Zupełnie inne wrażenie odnosi się natomiast z lektury dwóch przewodników po żydowskich zabytkach Krakowa, autorstwa Majera Bałabana⁷ i Ozjasza Mahlera⁸, w których obaj autorzy — niezależnie od siebie lecz zgod-

nie — stwierdzili zły stan zabytku.⁹ Majer Bałaban wymienił w swoim „*Przewodniku...*” 47 osób (rabinów, uczonych, przywódców Gminy) pochowanych na starym cmentarzu oraz zamieścił w nim schematyczny planik terenu, wskazujący usytuowanie pomników poświęconych tym zmarłym. Chociaż w tekście „*Przewodnika...*” nie ma wyraźnego stwierdzenia, które pozwalałoby przypuszczać, że na cmentarzu było wówczas więcej niż 47 nagrobków, to jednak należy sądzić, że autor opisał tylko nagrobki wybrane, a pominął te, które nie wydawały mu się — jako historykowi — ważne dla dziejów Gminy.

Okupacja hitlerowska w latach 1939–45 przyniosła cmentarzowi kompletną ruinę. Zniszczony został mur cmentarny, nagrobki porozbijane, a teren nekropolii zamieniony został na wysypisko śmieci. Ocalało tylko kilka pomników, a wśród nich pomnik Mojżesza Isserlesa (Remu), co wielu pobożnych Żydów uznało za kolejny dowód cudownej mocy świątobliwego rabina.

Tuż po II wojnie światowej Gmina wykonała kilkanaście nowych pomników, które zastąpiły zniszczone lub, jak okazało się później, tylko uważane za zniszczone kamienie nagrobne znanych osobistości.¹⁰

W końcu lat 50. przystąpiono do generalnego porządkowania terenu cmentarza. W 1959 r. przeprowadzono w jego centralnej części poszukiwania o charakterze archeologicznym. W wyniku tych prac wydobyto wiele zabytkowego materiału¹¹ i na powierzchni cmentarza posadowiono ponownie nieco ponad 700 nagrobków pochodzących z 2 połowy XVI, z XVII, XVIII i 1 połowy XIX w.

Wydobyte nagrobki znajdowały się w stanie, który można by określić najkrócej jako różne stadia niekompletności. Nie podejmowano prób szczegółowej rekonstrukcji zabytków (płaskorzeźbionych dekoracji, inskrypcji), lecz starano się jedynie przywracać im ich ogólną formę poprzez uzupełnianie ubytków gładkimi taszlami nowego materiału. Postępowano tak zarówno w przypadku pojedynczych płyt nagrobnych (macew), jak i w przypadku bardziej skomplikowanych nagrobków sarkofagowych. W toku poszukiwań odnaleziono m.in. kilka nagrobków, które w 1946 r. zastąpione zostały kamieniami pamiątkowymi. W takich wypadkach łączono odpowiadające sobie pomniki, ustawiając zawsze kamień nowszy z tyłu kamienia starszego. Nie zawsze jednak w porę zauważano, że istnieją dwa nagrobki poświęcone tej samej osobie. Stąd kuriozalna sytuacja, iż niektórzy zmarli mają na starym cmentarzu po dwa pomniki, stojące

Ogólny widok centralnej części cmentarza

niekiedy bardzo blisko siebie.¹² Po odtworzeniu hipotetycznej całości, nagrobki ustawiano w pobliżu miejsca odnalezienia lub w miejscach znanych jako punkty ich pierwotnego usytuowania. Wszystkie zostały posadowione na prostokątnych podstawach betonowych, które wyznaczyły nowe, równe rzędy pomników. Rzecz jasna, że niewiele tylko pomników stało na powrót na miejscach odpowiadających im grobów. Dużą ilość drobniejszych detali kamiennych, nie wykorzystanych w trakcie odtwarzania nagrobków, wmurowano w wewnętrzną stronę cmentarnego ogrodzenia wzdłuż ulicy Szerokiej.

Po zakończeniu przedsięwzięcia cmentarz przedstawiał sobą zupełnie nową jakość, dość odległą od tego, czym był w przeszłości. Nekropolia jako całość uzyskała wówczas formę jakiej nigdy przedtem nie miała. Dotyczy to także poszczególnych nagrobków w co najmniej kilku na pewno stwierdzonych przypadkach.¹³ Nadto, w nieustalonym bliżej czasie po II wojnie światowej, na starym cmentarzu znalazła się pewna ilość nagrobków dziewiętnastowiecznych,

pochodzących z nowego cmentarza przy ulicy Miodowej w Krakowie.¹⁴ Sądzę, że już tylko z tych powodów właściwą rzeczą byłoby uważanie starego cmentarza za lapidarium zabytków żydowskiej sztuki nagrobnej, a nie za cmentarz sensu stricto.

Nie oznacza to pomniejszania wartości zachowanej substancji zabytkowej. Ta zresztą broni się sama. W Polsce znajduje się tak znikomo mało żydowskich nagrobków starszych niż z XVIII w., że wszystkie wcześniejsze, także te zachowane tylko we fragmentach, są wprost bezcenne.

Równie znikomy jak ilość tych najwyższej klasy zabytków żydowskiej sztuki nagrobnej zachowanych w Polsce, jest stopień ich naukowego opracowania. Krakowski cmentarz nie jest pod tym względem wyjątkiem. Istnieją zaledwie 4 publikacje szerzej traktujące o tym zabytku: zbiór kilkunastu inskrypcji hebrajskich z nagrobków starego cmentarza, opublikowany w końcu XIX w. przez Bernarda Friedberga¹⁵, wspomniane już przewodnikowe pozycje z okre-

su międzywojennego, autorstwa Majera Bałabana i Ozjasza Mahlera oraz — także już wymieniona — powojenna relacja o odkopaniu zabytkowych nagrobków, napisana przez Kazimierza Radwańskiego.

Niniejsza, pierwsza część inwentaryzacji starego cmentarza obejmuje nagrobki poświęcone wybitnym osobistościom, należącym do elity żydowskiego miasta: rabinom, uczonym, seniorom kahalnym, lekarzom, a także członkom ich rodzin. Zrządzeniem losu, pomniki tych zmarłych w wielu wypadkach nie mają wartości zabytkowej, ponieważ w przeszłości były w pierwszej kolejności poddawane przeróbkom lub

wręcz zastępowane pomnikami nowymi. Niezależnie od tego, mają one w dalszym ciągu dużą wartość emocjonalną. To one przecież decydują o tym, że stary cmentarz jest do dziś miejscem żywym, licznie odwiedzanym przez pobożnych Żydów z całego świata, przybywających tu, aby pomodlić się nad grobami świątobliwych mężów. Mała wartość zabytkowa pewnej części tych obiektów pozwala na odstępnie od zasady chronologicznego opisu nagrobków, na rzecz opisu podporządkowanego randze i funkcjom pełnionym przez pochowanych tu ludzi w społeczności dawnego miasta żydowskiego na Kazimierzu.

I. RABINI — PRZEŁOŻENI SĄDU RABINICZNEGO (aw bet-din) I REKTORZY UCZELNI TALMUDYCZNEJ (risz metiwta) W KRAKOWIE

(1)

ה"ה נר המערבי הגאון הגדול ברור מו"ה משה
רועה אבן ישראל

ביום ג"ל למספר בני ישראל גל
כבוד מישראל משה היה רועה
צאן ישראל צדקות ה' העשה ומשפטיו
לישראל הרביץ תורה בישראל
ממשה עד משה לא קם כמשה
בישראל וזאת תורת ההטאת
ותורת העולה אשר שם משה
לפני בני ישראל שנת של"ב לפ"ק

Wielki uczony, światło Zachodu, największy gaon pokolenia, nasz nauczyciel, rabi Mojżesz, Pasterz, Opoka Izraela.

W 33 dniu według żydowskiej rachuby odebrana została

część Izraelowi. Mojżesz był pasterzem

trzody Izraela, dopełniając sprawiedliwości Boga i jego sądów

nad Izraelem, szerząc naukę wśród Izraela.

Od Mojżesza do Mojżesza nie powstał nikt kto byłby równy Mojżeszowi pośród Izraela. A oto „*Nauka o ofierze przebiegalnej*” i „*Nauka o ofierze całopalnej*”, które Mojżesz przedłożył

synom Izraela, roku 332 według małej rachuby.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 2, por. Rodz. 49,24

W. 3—4, por. I Sam. 4,21

W. 4—6, por. Wyj. 3,1; Powt. Pr. 33,21

W. 7, por. Powt. Pr. 34,10; także napisy na nagrobkach Mojżesza Majmonidesa (RaMBaM, 1135—1204) i Mojżesza Mendelssohna (1729—86).

Nagrobek sarkofagowy, składający się z niskiej tumbi w kształcie przepołowionego wzdłuż walca oraz z płyty pionowej, obustronnie opracowanej. Na jej płaszczyźnie frontowej znajduje się ryty napis hebrajski zwieńczony płaskorzeźbioną koroną i obramiony płaskorzeźbionymi splotami winorośli. Na rewersie płyty znajduje się wypukła inskrypcja hebrajska, wykonana przez wybranie tła, a równe wersety napisu podkreślone są poziomymi listwami. Płaszczyzna inskrypcyjna ujęta jest w arkadę. W żagielkach arkady znajdują się ryte rozetki.

Piaskowiec.

Wymiary: a) płyta 185×89×22 cm

b) tumba 49×145×41 cm

Obecny rewers płyty pionowej jest jej pierwotnym awersem, wykonanym prawdopodobnie w 1572 r. Obecny front płyty wykonany został w końcu XVIII w., najprawdopodobniej w 1794 r.¹⁶ Treść napisów na obu stronach płyty jest jednakowa, różna jest tylko ich kompozycja. Inskrypcję opublikował Friedberg¹⁷, a następnie — z jej „*wolnym*” tłumaczeniem na język polski — także Mahler.¹⁸

MOJŻESZ ISSERLES (OK. 1525—72) ZW. ReMU, syn Izraela Isserla, rabin Gminy żydowskiej w Krakowie w latach 1547—72 i rektor miejscowej uczelni talmudycznej, autor wielu dzieł (inskrpcja nagrobna wymienia jego „*Torat Chattat*” — „*Naukę o ofierze przebiegalnej*” i „*Torat ha-Ola*” — „*Naukę o ofierze całopalnej*”) i komentarzy do dzieł rabinicznych, w tym głównie uwag do kodeksu prawa żydowskiego „*Szulchan Aruch*” J. Karo, uwzględniających w nim odmienności obyczaju Żydów aszkenazyjskich. Od pierwszego wydania kodeksu z komentarzami Isserlesa (Kraków 1578, 1580, druk. Izaak ben Aron Prossnitz), stanowią te uwagi integralną część dzieła.

Nagrobek Mojżesza Isserlesa (1) — awers płyty czołowej

Nagrobek Mojżesza Isserlesa (1) — rewers płyty czołowej

(2)

פה נקבר
איש גבר לפרט
מוהר"ר מרדכי סבא:בחכמת
הטבע היה שר צבא:גם היה נגיד
בדקדוק בקבלה בדרשות כרב הביבא:
בימי בחורותו נסתפק כרבי חנינא בקב
חרובא:מרגלא בפומיה כל מאיר צבי
רחמנא עמד לסבא:לעת זקנתו כשהיה
איש שיבה:נהפכו כולם לטובה:הגאון מו'
מרדכי רועה אבן ישראל:בר יעקב נעלה
זצ"ל:במצבה הלז חקוקה:נשמתו יצאה
בנשיקה:והראיות גם עד שצדקתו
עומדת לעד:ממרדכי עד מרדכי לא קם
כמרדכי:טוב לעמו דורש:כל רז פורש:
כיקיא בן אגור:היה הכל בפיו שגור:י"ג
ביום ה' י"ס סבת שנת של"ד לפ"ק תנצב"ה

Tu jest pogrzebany
mąż wielki, według rachuby
377 roku, nasz nauczyciel, rabbi Mordechaj Saba.
W znawstwie
natury był pierwszym. Był także znakomitym
gramatykiem, kabalistą i kaznodzieją jak rabbi Cha-
biba.
W młodości zadowalał się — jak rabbi Hanina —
miarką
chleba świętojańskiego. Jaśniejącą stale na jego
ustach chwałą

Bożą wspierał dobro. W latach starości, gdy stał się
mężem sędziwym, obrócili się wszyscy ku dobru. Ga-
on, nasz nauczyciel
Mordechaj, pasterz i opoka Izraela, syn dostojnego
rabbi Jakuba
błogosławionej pamięci. Kamień ten upamiętnia jego
duszę, która odeszła
łagodnie. Jest też widomym świadectwem, że spra-
wiedliwość jego
trwa wiecznie. Od Mordechaja do Mordechaja nie
powstał

nikt taki jak ten Mordechaj. Dbał o dobro swego
ludu. Wyjaśniał każdą tajemnicę.
Jak ... potomek Agura, każdą kwestię biegle wykła-
dał. Zmarł
we czwartek, 19 Tewet, roku 337 według malej ra-
chuby. Niechaj jego dusza zostanie związana w węzeł
życia.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 7, por. Przysłów 31,26

W. 10, por. Rodz. 49,24

W. 13, aluzja do Mordechaja biblijnego, bohatera
Księgi Estery; także analogia do sformułowania
użytego w inskrypcji nagrobnej Mojżesza Isserlesa
(nr 1)

W. 14, Estery 10,3

Nagrobek Mordechaja Saby (2)

Nagrobek sarkofagowy, składający się ze skrzy-
niowej podstawy, dwuspadowej tumbi i z płyty czo-
łowej. Napisy hebrajskie wypukłe (na tumbie) i ryte
(na płycie czołowej). Inskrypcja na płycie zamknięta
jest w arkadzie. Krawędzie płyty wykonane są w
formie cienkich, obłych pilastrów. W żagielkach ar-
kadki znajdują się delikatnie płaskorzeźbione trój-
liście o falistej linii, spięte obrączką.

Wapień pińczowski. Wymiary: a) płyta 144×77×13
cm, b) podstawa 65×70×195 cm

Najstarszą częścią nagrobka jest tumba z wypukłą
inskrpcją, pochodząca z 2 poł. XVI w. Płyta czoło-
wa, która być może należała do innego nagrobka,
wykonana została w późniejszym okresie. Wkleśła
inskrpcja na niej pochodzi z wieku XVIII. Treść
inskrpcji na tumbie i na płycie czołowej jest jedna-
kowa.

MORDECHAJ SABA, ZW. SINGER, był rektorem
uczelni talmudycznej w Krakowie w latach 1572—76.

(3)

בזאת הסערה
נקבר האיש האלהי
האלוף התורני מ'
יוסף בה' מרדכי גרשון כ"ץ היה אב"ד
וראש הישיבה פה ק"ק קראקא יותר
מחמשים שנה להיות עניו מכל אדם
הוא הרביץ תורה והאיר עינינו
בתשובותיו שארית יוסף ובאורים חשן
משפט ובאורים על המרדכי ונפטר ביום
ב' ג' שבט שנת נש"א את ראש בני גרשון
ועל החכם הסמוך הנזכר סמונה
אשה חשובה והגונה זוגתו הרבנית מ'
שפרינצא בת הקצין פרנס ומנהיג הנכבד
כמו' משה עברליש זצ"ל כל ימיה
עסקה בגמילות חסדים ובביקור חולים
ולבעלה היתה עטרת ונפטרה ביום א' ד'
טבת של"ח לפ"ק ועליה נקבר נינה הקסן
גרשון בן הר"ר משה בנה ועליהם נקבר
הגאון מ' תנחום בהג"ם יוסף כ"ץ היה
כל ימיו דיין וגבאי נפטר יום ד' ז"ך
ונקי בחדש שבט שנת שע"ח לפ"ק

W grocie tej
pochowany jest mąż boży,
mistrz uczony w Piśmie świętym, nasz nauczyciel
Józef, syn rabbi Mordechaja Gerszona KaCa. Był
przełożonym sądu
i rektorem uczelni w świętej gminie krakowskiej
ponad
50 lat, a pozostał najskromniejszym z wszystkich
ludzi.

Krzewił naukę i oświecił nasze oczy
swoimi responsami „Pozostałość Józefa”, objaśnieniami
do „Tarczy
Prawa” i objaśnieniami do „Mordechaja”. Zmarł w
poniedziałek
3 Szwat roku 351: wywyższył potomków Gerszona.
Razem z bliskim, wspomnianym uczonym pochowana
jest
kobieta poważana i stateczna, jego małżonka, rabi-
nowa
Szprince, córka dostojnego przedstawiciela gminy i
przywódcy, czcigodnego
Mojżesza Eberlsa błogosławionej pamięci. Przez wszy-
stkie swoje dni
zajmowała się dobroczynnością i opieką nad chorymi
i była koroną swego męża. Zmarła w niedzielę 4

Tewet, 335 roku według małej rachuby. Obok niej pochowany jest jej najmłodszy wnuk, Gerszon, syn rabbi Mojżesza, jej syna. Wraz z nimi pogrzebany jest gaon, nasz nauczyciel, Tanchum, syn gaona i nauczyciela naszego, Józefa KaCa. Był przez wszystkie swoje dni sędzią i zarządcą synagogi. Zmarł czysty i bez skazy w środę 27 Szwat w roku 378 według małej rachuby.

Nagrobek bez wartości zabytkowej, wykonany po 1945 r. w miejsce starszego pomnika, zniszczonego w latach 1939—45.

JÓZEF KaC (tj. kapłan), syn Mordechaja Gerszona, był rektorem uczelni talmudycznej w Krakowie w latach 1576—91. Wbrew temu, co mówi tekst inskrypcji nagrobnej nie był jednakże przełożonym sądu rabinicznego. Wymienione w inskrypcji responsy „Szerit Josef” — „Pozostałość Józefa” wydane zostały w Krakowie w 1590 r. Józef KaC był ponadto autorem komentarzy halachicznych do kompendium „Choszen ha-Miszpat” — „Tarcza Prawa” i do kompendium talmudycznego Mordechaja ben Hillel (talmudysta niemiecki, zm. w 1298 r.), znanego pod nazwą „Mordechaj” i drukowanego w większości edycji Talmudu.

(4)

י' כ"ס ל"ב סע"ז לפ"ק
מהר"ר מרדכי מרגליות

פה קבור
אי"ש אלוהים
קדוש יאמר. מצו'
י' שמר. שר גדול
בתורה. בפלפול
ובסברא. במקרא
במשנה ובגמרא
הגאון ר"ם מהר"ר
מרדכי בן מהר"ר
(שמואל מרגליות ז"ל תנצב"ה)

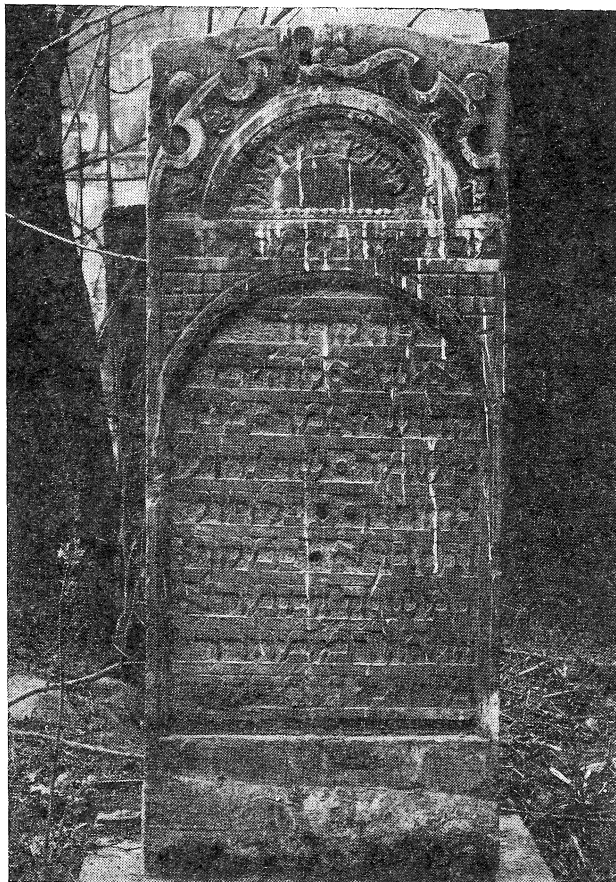
4)
10 Kislew 377 roku według małej rachuby
Nasz nauczyciel rabbi Mordechaj Margaliot.
Tu jest pochowany
mąż boży,
świętym będzie nazwany, przykazania
Boga zachowywał, był wielkim znawcą
Prawa, kazuistyki,
logiki, czytania Pisma,
Miszny i Gemary.
Gaon, rektor uczelni, nasz nauczyciel, rabbi
Mordechaj, syn naszego nauczyciela, rabbi
/Samuela Margaliot bl. pam. Niech jego dusza zosta-
nie związana w węzeł życia.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 5, por. Izajasza 4,3

Nagrobek płytowy z wypukłą inskrypcją hebrajską zamkniętą w arkadzie, zwieńczony naczółkiem z płaskorzeźbionym ornamentem kartuszowym. W inskrypcji brak ostatniego wersetu, ponieważ dolna partia nagrobka uległa zniszczeniu. Fragment ten uzupełniono w l. 1959—60 gładką tasielą nowego materiału nie rekonstruując napisu.

Wapień pińczowski. Wymiary: 142×60×11 cm.

Nagrobek Mordechaja Margaliot (4)

MORDECHAJ MARGALLOT, syn Samuela, był rektorem uczelni talmudycznej w Krakowie w latach 1591—1617, pierwszym z przełożonych tej uczelni, skłaniających się ku kabale praktycznej.

(5)

פ"ב
אי"ש אלהי קדוש מן הקדמונים
מגלה עמוקות רזין ומסתוניים
הוא שאומרים עליו שריכר
אתו אליהו פנים אל פנים
הגאון אב"ד ור"ם מו' נתן נטע
בן מוה' שלמה שפירא זצ"ל
נפטר ביום ר' י"ג אב שצ"ג לפ"ק
תנצב"ה

5)
 Tu jest pochowany
 mąż boży, najświętobliwszy z przodków,
 „Odstaniający tajemnice”, sekrety i skarby,
 ten, o którym powiadają, że mówił
 z nim Eliasza twarzą w twarz,
 gaon, przewodniczący sądu i rektor uczelni, nasz na-
 uczyciel Natan Nata
 syn naszego nauczyciela, rabbi Salomona Spiry bło-
 gosławionej pamięci.
 Zmarł we środę 13 Aw 393 roku według małej ra-
 chuby.
 Niechaj jego dusza zostanie związana w węzeł życia.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 5, por. Powt. Pr. 5,4

Nagrobek sarkofagowy, składający się z podsta-
 wy skrzyniowej, sześcienniej tumbi oraz z 2 płyt pio-
 nowych na froncie: wyższej, zwróconej licem ku tum-
 bie (płyta piaskowcowa, wykonana po 1945 r.) oraz
 nieco niższej, zorientowanej frontalnie (płyta z wa-
 pienia pińczowskiego, będąca pierwotną płytą czoło-
 wą tego nagrobka). Na tumbie — zachowanej szcząt-
 kowo, uzupełnianej w XX w. gładkimi taszlami wa-
 piennymi — znajdują się fragmenty wypukłej in-
 skrypcji hebrajskiej z XVII w. Płyta czołowa, pro-
 stokątna, zachowana w 2/3 od góry, dołem uzupeł-

Nagrobek Natana Spiry (5)

niona gładkimi taszlami wapiennymi, pokryta jest
 8 wersetami rytego pisma hebrajskiego (wykonanego
 najprawdopodobniej w końcu XVIII lub w XIX w.),
 a powyżej — na naczółku — płaskorzeźbioną deko-
 racją przedstawiającą m.in. dwa pochylone drzewa.

NATAN NATA SPIRA (1583—1633), syn Salomona,
 był rabinem krakowskim i rektorem uczelni talmu-
 dycznej w Krakowie w latach 1617—33, a także auto-
 rem kabalistycznego dzieła „Megale Amukot” — „Od-
 staniający tajniki”, wydane w Krakowie już po
 śmierci autora w roku 1637.

(6)

בעל מחבר ספר
 מניני שלמה
 אחד מן מופת דורנו גאון
 תפארתינו הגאון מוהר' יהושע
 בן מוה' יוסף ז"ל נפטר בשבת ז"ך
 מנחם ונקבר יום כ"ח מנחם ת"ח
 לפ"ק תנצב"ה
 נתחדש בהתפעלות והוצאות
 ראשי קהלתינו בשנת תרנ"ז
 ובשנת תרפ"ד לפ"ק

6)
 Autor księgi
 „Tarcze Salomona”,
 jeden z wzorów naszego pokolenia, nimb

Nagrobek Jozuego ben Józef (6)

naszej chwały, gaon, nasz nauczyciel, rabbi Jozue,
syn naszego nauczyciela, rabbi Józefa bł.pam. Zmarł
bez skazy w sobotę 27
Menachem, a pochowany został 28 Menachem 408
roku
według małej rachuby. Niech jego dusza zostanie
związana w węzeł życia.
Odnowiono staraniem i kosztem
przełożonych naszej Gminy w roku 657
i w roku 684 według małej rachuby.

Nagrobek płytowy z prostokątnym lustrem in-
skrypcyjnym i zwieńczonym łukiem. Wykonany w
XIX w. w miejsce zniszczonego nagrobka oryginalne-
go. Odnawiany na koszt Gminy w 1897 i w 1924 r.
Piaskowiec. Wymiary: 126×56×14 cm.

JOZUE BEN JÓZEF (1590—1648) był rektorem
uczelni talmudycznej w Krakowie w latach 1639—48
i autorem komentarzy talmudycznych („Megine Sze-
lomo” i „Pne Jehoszua”), wydanych w Amsterdamie
w 1715 r.

(7)

פ"נ
כתר תורה בעל המחבר ספר בית חדש
התחלת חכמתו בחוץ תרונה בק"ק פרוזנא
חזק ואמץ בישיבה בק"ק לוקבא אור תורתו
על כלה בק"ק לובמלא הון לתת בזבז בק"ק
מעזיבו עדין מחוזה מים חיים הזה בק"ק
בעלזא מלא אחרי ה' ככלב בק"ק שידלוב
הודיע חק התורה בק"ק בריסק דליטא נפוצו
מענותיו כבן יקא בק"ק קראקא צעקה עד
לב השמים אי חסיד ועניו היה מאור עינים
לנו לבית ישראל שבק חיים ומאיר לעולם
כלו בכבודו..... יקר מפז
מכל אבני יקרות אכסניא של תורה בעונותינו
נעדרה לארץ ולדרה זרה
נפטר כ' אדר שנת ת"א
הג' יואל ס י ר ק י ס

Nagrobek Joela Sirkesa (7)

7)

Tu jest pochowany
Korona Nauki, autor książki „Nowy dom”.
Na początku mądrość jego głośno wołała na placach
świętej gminy Pruzany.
Był silny i mężny w uczelni świętej gminy Łuków.
Światłem była jego nauka dla wszystkich w świętej
gminie Luboml,
bogactwem, którym obdzielał hojnie w świętej gmi-
nie Międzybórz,
źródłem dotąd dostrzegalnym w świętej gminie Bełz.
Jak Kaleb był Bogu posłuszny w świętej gminie
Szydłów.
Rozporządzenia Prawa ogłaszał w świętej gminie
Brześć Litewski.
Jak potomek Jake naukę swą rozpowszechniał sze-
roko w świętej gminie Kraków.
Lament wznosi się do niebios. Ach, prawy i skrom-
ny! Był światłością naszych oczu.
Zmarł dla domu Izraela i jaśniejse światu
całemu swą chwałą ... Droższy nad szczere złoto,
nad wszystkie klejnoty. Przez nasze nieprawości za-
brakło domu Nauki
krajowi i diasporze...

PARALELE TEKSTOWE:

W. 3, por. Przysłów 1,20
W. 4, por. Powt. Pr. 31,7
W. 8, por. Powt. Pr. 1,36
W. 10, por. Przysłów 5,16

Nagrobek bez wartości zabytkowej, płytowy, z prostokątnym lustrem inskrypcyjnym, wykonany współcześnie w miejsce zniszczonego i zaginionego nagrobka oryginalnego.

Piaskowiec. Wymiary: 150×70×15 cm.

JOEL SIRKES (BaCH, 1561—1640) był rabinem krakowskiej Gminy żydowskiej w latach 1618—40 oraz rektorem miejscowej uczelni talmudycznej. Zanim został powołany na rabinat krakowski, pełnił ten urząd w wielu małych miejscowościach południowo-wschodniej Polski. Ten wybitny talmudysta był autorem m.in. obszernego komentarza do „Arbaa Turim” Jakuba ben Aszer (1296—1343), zatytułowanego „Bet Chadasz” — „Nowy dom” (Kraków 1631—40). Od inicjałów tegoż dzieła zwany był powszechnie BaCH.

8)

Tu jest ukryty i pochowany wielki gaon, sławny w pokoleniu, nasz nauczyciel, rabbi Gerszon Saul

Jom Tow Lipman

Heller, syn naszego nauczyciela, rabbi Natana lewity błogosławionej pamięci, który zanurzył się w wody potężne i napisał kilka dzieł wymienionych tu według

ich tytułów:

„Plan Świątyni”, „Uzupełnienia Jom Tow’a” do sześciu porządków Miszny,

„Królewski posiłek i Chleb łaski” na temat dzieła r. Aszeri’ego i „Nauka o ofierze zadośćuczynienia”

na temat „Nauki o ofierze przeblagalnej”. Krzewił naukę wśród Izraela w kilku

świętych gminach, także w tak słynnych jak: święta

gmina wiedeńska

i święta gmina praska, a pod koniec swego życia był

rektorem uczelni

w kilku świętych gminach państwa polskiego i tu,

w świętej gminie

krakowskiej wezwany został pomiędzy uczonych na

wysokościach 26

Nagrobek Gerszona Szaula Jom Tow Lipmana Helle-
ra (8)

Elul 414 roku według małej rachuby.

Niechaj jego dusza zostanie związana w węzeł życia.
(Napis na naczółku:)

Napis ten i kamień nagrobny odnowienie zostały przez
przełożonych naszej Gminy w miesiącu Marcheszwan
646 roku według małej rachuby.

(8)

פה נגנז ונטמן הגאון הגדול מפלג
בדורו כמוהר"ר גרשון שאול יו"ט ליפמן
העליר בן מו"ה נתן הלוי זצ"ל אשר צלל במים
אדירים וחבר כמה ספרים הלא המה נקובים בשמותם
ספר צורת הבית ותוספות יו"ט על ששה סדרי משנה
ומעדני מלך ולחם חמודות על האשרי ותורת האשם
על תורת החטאת והרביץ תורה בישראל בכמה
קהלות קדושות הלא המה מפורסמים בק"ק ווין
ובק"ק פראג ובסוף ימיו היה תופש ישיבה
במדינות פולין בכמה קהלות קדושות ופה ק"ק
קראקא נתבקש בישיבה של מעלה יום כ"ו
אלול ת"ד לפ"ק
ת נ צ ב"ה

הציון הלז ראב"ן המצבה נטשה מחדש ע"י
האלופים ראשי קהלותינו בח' מרחשון תרמ"ו לפ"ק

PARALELE TEKSTOWE:

W. 3—4, por. Wyjścia 15,10

W. 11, Talmud Bab., traktat Baba Mec. 86 a

Nagrobek sarkofagowy z dwiema płytami pionowymi. Płyta tylna z płaskorzeźbionym dzbanem lewity na naczółku — fragmentarycznie zachowana — pochodzi z XVII w. Płyta czołowa z rytym wizerunkiem dzbanu i — także rytymi — napisami w lustrze inskrypcyjnym i na naczółku, została gruntownie odnowiona w roku 1886.

Piaskowiec. Wymiary: a) płyta I 125×78×18

b) płyta II 91×86×15

c) tumba 66×104×33

GERSZON SAUL JOM TOW LIPMAN HELLER (1579—1654), syn Natana lewity był kolejno rabinem dużych gmin żydowskich we Wiedniu i Pradze, a następnie w kilku małych miejscowościach południo-

Nagrobek Jozue Heszla (9)

wo-wschodniej Polski, po czym powołany został na rabinat krakowski (1643—54) i rektorat miejscowej uczelni talmudycznej (1648—54). Napisał szereg prac, z których inskrypcja nagrobna wymienia: „Curat ha-Bajt” (Praga 1602), „Tosafot Jom Tow” (Praga 1614—17, Kraków 1643—44), „Torat ha-Aszam”, „Maadanei Melech we-Lechem Hamudot” (Praga 1619, 1628).

(9)

פ"נ

ארון קודש צדיק יסוד עולם
כבוד מוה"ר העש"ל ר"מ אב"ד
קראקא בן הרב הגדול רבן של
כל בני הגולה כמוה"ר יעקב
ז"ל ר"מ אב"ד דק"ק לובלין
נפטר יום א' כ' תשרי תכ"ד
לפ"ק תנצב"ה

9)

Tu jest pochowany

Arka święta, sprawiedliwy — fundament wieczno-
trwały,
dostojny nauczyciel nasz, rabbi Heszel, rektor uczelni
i przełożony sądu
w Krakowie, syn wielkiego rabbi, nauczyciela
wszystkich synów diaspory, błogosławionej pamięci
Jakuba,
rektora uczelni i przełożonego sądu świętej gminy
lubelskiej.

Zmarł w niedzielę 20 Tiszri 424 roku
według małej rachuby. Niech jego dusza zostanie
związana w węzeł życia.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 2, Przysłów 10,25

Nagrobek płytowy bez wartości zabytkowej, postawiony w miejsce zniszczonego nagrobka oryginalnego w roku 1946.

Piaskowiec. Wymiary: 148×68×14 cm.

JOZUE HESZEL, syn Jakuba, rabin Gminy żydowskiej w Krakowie i rektor miejscowej uczelni talmudycznej w latach 1654—63.

(10)

פ"נ הגאון כ' משה ראש ב"ד
דקהלתנו בהחבר ר' נפתלי
הנקרא ר' משה ר' ענזילש נפטר ה' אב תנ"ד
ועליו נגנז המופלג מ' מרדכי דייכט
ובנו המופלג מ' ירוחם ונכדו מ' אברהם
ובתו הצנועה מ' קריינדל נפטרת ר"ח חשוון
תקל"ו תנצב"ה

נתחדשה ע"י ראשי קהלתנו בש' תרפ"ד

10)
 Tu jest pochowany gaon, dostojny Mojżesz, przełożony sądu
 naszej Gminy, syn uczonego rabbi Naftali,
 zwany reb Mosze reb Enzels. Zmarł 5 Aw 454 roku,
 a obok niego pochowany jest dostojny Mordechaj
 Deiches
 i jego syn, dostojny Jeruchem oraz jego wnuk Abraham
 ze swą córką, cnotliwą Panią Kreindel, zmarłą w
 dzień nowiu miesiąca Cheszwan
 536 roku. Niechaj ich dusze zostaną związane w węzeł życia.
 (Nagrobek) odnowiony przez przełożonych naszej Gminy
 w roku 684.

Nagrobek sarkofagowy z szeroką płytą czołową,
 ozdobioną rzeźbioną koroną silnie wystającą przed
 lico płyty. Płyta pokryta jest 8 wersetami wklęsłej
 inskrypcji hebrajskiej, informującej także o odnowie-
 niu nagrobka w 1924 r.

Wapień pińczowski. Wymiary: a) płyta czołowa
 103×80×15 cm.
 b) tumba
 27×141×58 cm.

MOJŻESZ ENZELS, syn Naftali, rabin Gminy ży-
 dowskiej w Krakowie w latach 1688—94.

MORDECHAJ DEICHES, syn Szymona Machlis, ra-
 bin Gminy żydowskiej w Krakowie w latach 1694—
 1706.

Nagrobek Izaaka Landaua Segala (11)

(11)

לתוֹגָה נִהפְכָה שְׂמַחַתֵּינוּ גִלָּה
 כְּבוֹד מִיִּשְׂרָאֵל נִפְלָה עֲסַרְתָּ רִאשֵׁינוּ
 כְּבוֹד הָרֵב הַנָּאוֹן הַמְּפֹרֶסֶם מוֹפֵת
 דּוֹרֵנוּ מוֹ"ה יִצְחָק לֵאנֹדָא סִג"ל אב"ד ור"מ
 דְּפֶה וְהַגְלִיל לְאַמּוֹנָה גִּבּוֹר בְּאַרְץ נֶהַג
 אֶת עַמּוֹ בְּאַמְתּוֹ וּבִתְמִים וַיְגֻזַּע יִצְחָק
 וַיִּמָּת וַיֵּאֱסֹף אֶל עַמּוּיוֹ זָקֵן וְשֹׁבַע יָמִים
 וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוֹחַ בְּסֻדָּה חֶקֶל
 תְּפֻחִין רוּחַ אֶפְיָנוּ נִלְכַּד בְּשַׁחֲי
 תּוֹתֵינוּ נִפְטַר אִוֵּר לְיוֹם הַשִּׁישִׁי
 בְּשַׂמַּחַת תּוֹרָה שְׁנַת תַּקְכ"ח לַפ"ק
 תַּנְצַב"ה

11)
 W smutek obróciła się nasza radość, odjęta została
 cześć Izraelowi, runęła korona naszej głowy,
 dostojny rabbi, sławny gaon, wzór
 naszego pokolenia, nasz nauczyciel i mistrz Izaak
 Landau lewita, przełożony sądu i rektor uczelni
 krakowskiej i w okręgu. Prawdą umacniał się w kra-
 ju, prowadził
 swój naród z całą uczciwością. Zgasł Izaak,
 umarł i został przyłączony do swych przodków w
 późnej starości.
 I wyszedł Izaak rozmyślać na pole plonem

wezbrane. Tchnienie życia naszego, schwytyany w
 naszych zasadzkach, zmarł w wigilię dnia radości
 w Simchat Tora roku 528 według małej rachuby.
 Niechaj jego dusza zostanie związana w węzeł życia.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 1—2, I Sam. 4,21
 W. 2, Lamentacje Jer. 5,16
 W. 5, por. Jer. 9,2
 W. 6—7, por. Rodzaju 25,17
 W. 8, Rodzaju 24,63
 W. 9—10, por. Lamentacje Jer. 4,20

Nagrobek płytowy. Inskrypcja ryta, zakomponowana w 12 wersetach w prostokątnym polu ograniczonym po bokach żłobkowanymi pilastrami, a od góry gzymsem z ornamentem arkadkowym. Płyta zwieńczona jest 3 sterczynami w formie szyszek (pierwotnie były tam 2 figurki lwów i szyszka pośrodku).

Piaskowiec. Wymiary: 147×91×12 cm.

IZAAK LANDAU LEWITA, syn Cwi Hirsza, rabin Gminy żydowskiej w Krakowie w latach 1754—68.

12)

Usech! cyprys najprzedniejszy gdy omdlały jego gałęzie.

Kto udzieli nam schronienia, jeśli nie ma już portu?
Kto nasyci naszą duszę na pustkowiach?

Ach, panie! Ach, majestacie! Zginął sprawiedliwy,
chluba świata,

radość pokolenia, ziemia jaśniała jego dostojenstwem,
nasz dostojny mistrz, nauczyciel i przełożony, gaon,
światłość diaspory prawdziwie pobożny
rabbi Izaak Lewita, przełożony sądu i rektor uczelni
krakowskiej

i w okręgu, syn pobożnego gaona i naszego nauczyciela,
rabbi Mordechaja Lewity,

przełożonego sądu we Lwowie i zięcia gaona, światła
diaspory,

naszego nauczyciela, rabbi Arie Lejba, przełożonego
sądu w Amsterdamie. Zmarł w świętobliwości i czystości

w wigilię świętej soboty 11 Siwan 559 roku według
małej rachuby. Niech jego dusza zostanie związana
w węzeł życia.

PARALELE TEKSTOWE:

W. 1, por. Iz. 37,24

W. 2, por. Iz. 27,5 i 23,10

W. 3, por. Iz. 58,11

W. 4, Jer. 22,18

Nagrobek Izaaka Halewi (12)

Nagrobek płytowy, zwieńczony łukiem nadwieszonym, pokryty na całej powierzchni 11 wersetami lekko wypukłego pisma hebrajskiego. Na naczółku znajduje się słabo widoczny relief wypukły przedstawiający dzban i misę (naczynia związane z funkcją lewity).

Czarny marmur dębnicki. Wymiary: 138×74×10 cm.

IZAAK HALEWI, syn Mordechaja, rabin Gminy żydowskiej w Krakowie i rektor miejscowej uczelni talmudycznej w latach 1776—99.

(12)

מבחר ברוש אומלל כאשר סעיפותיו
עולפו מי יחזיק במעזינו אם אין
מזה עוד מי ישביע בצחצחות נפשינו
הוי אדון והוי הודו אבד חסיד גאון עולם
משוש דור והארץ האירה מכבודו ה"
כבוד אדמו"ר הגאון מאור הגולה החסיד
האמתי מו"ה יצחק הלוי אב"ד ור"מ דפה
והגליל בן הגאון החסיד מו"ה מרדכי הלוי
אב"ד מלבוב וחתן המלך הגאון מאור הגולה
מו"ה ארי לייב אב"ד מאמסטערדם י"נ בקו"ס
יום עש"ק י"א סיון תקנ"ט לפ"ק תנצב"ה

¹ M. Bałaban, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935, s. 81.

Należy zaznaczyć, iż niektóre nagrobki dziewiętnastowieczne znajdujące się dziś na starym cmentarzu, zostały nań przeniesione dopiero po II wojnie światowej.

² Nazwa ta wywodzi się od hebrajskiego słowa „kewarim” — groby; por. P. Wexler, *The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements in the Slavic Lands in the Light of Linguistic Sources*, „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, Vol. 1, Oxford 1986, s. 11.

³ Też o istnieniu małego cmentarzyka w północnej części ulicy Szerokiej przed założeniem cmentarza przy synagodze Remu zwykło się uważać za pewnik za M. Bałabanem, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, t. I (1304—1655), Kraków 1931, s. 96 oraz załączony plan miasta żydowskiego, tymczasem podważają ją badania S. Świszczowskiego i B. Krasnowolskiego. Wg dokonanej przez S. Świszczowskiego rekonstrukcji rozwoju miasta żydowskiego (*Miasto żydowskie na Kazimierzu w świetle nowych badań*, „Biuletyn Krakowski”, t. II, Kraków 1960, s. 49; *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, WL, Kraków 1981, s. 187), północna część ulicy Szerokiej stała się własnością Żydów dopiero w 1 poł. XVII w., po ostatnim rozszerzeniu żydowskiej dzielnicy na podstawie kontraktu z lat 1608—9. Wykluczałoby to co najmniej wcześniejsze datowanie cmentarzyka. B. Krasnowolski natomiast sytuuje pierwszy cmentarz żydowski na Kazimierzu poza murami miejskimi, w pobliżu Starej Synagogi (por. artykuł tegoż autora w niniejszym tomie: *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*).

⁴ S. Świszczowski, *Miasto żydowskie...*, op. cit., s. 49.

⁵ W latach 40. XIX w. projektowano naruszenie obszaru cmentarza w związku z porządkowaniem układu urbanistycznego dzielnicy. Od zamierzenia odstąpiono zapewne głównie na prośbę rabinatu. W Archiwum Państwowym w Krakowie się list (WAP, zespół AB, sygn. 92, 13 lutego 1845 r.) ówczesnego rabina Gminy żydowskiej, Dow Ber Meiselsa, do Senatu Rządzącego Wolnego Miasta Krakowa, zawierający apel o pozostawienie cmentarza w nienaruszo-

nym stanie. Rabin argumentował, iż cmentarz ten ma dla Żydów ogromną wartość historyczno-religijną jako miejsce spoczynku przywódców, prawodawców i nauczycieli ludu żydowskiego.

⁶ B. Friedberg, *Luchot zikkaron*, wyd. A. H. Żupnik, Drohobycz 1897, s. 6, przypis 2.

⁷ M. Bałaban, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, op. cit.

⁸ O. Mahler, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, nakł. autora, Kraków 1935.

⁹ M. Bałaban, *Przewodnik...*, op. cit., s.

O. Mahler, *Przewodnik...*, op. cit., s. 32.

¹⁰ Pomnikami takimi upamiętnieni zostali następujący zmarli:

Izrael Isserl, Miriam Bella, Izaak Isserles, Józef KaC, Mojżesz Eberls, Eliezer Aszkenazy, Mojżesz Jakubowicz, Natan Nata Spira, Róża — jego żona, Dobrosz — jego córka, Joel Sirkes, Jozue ben Józef, Michał Kalahora, Izaak Halewi.

¹¹ K. Radwański, *Odkrycie renesansowych i barokowych nagrobków żydowskich na cmentarzu Remu w Krakowie*, „Biuletyn Krakowski”, t. II, Kraków 1960, s. 62—72, ilustr.

¹² Po dwa, osobno stojące pomniki mają np.: Mojżesz Jakubowicz (senior Gminy w 1 poł. XVII w.) i Izaak Halewi (rabin Gminy w latach 1776—99).

¹³ Jasno widać to na przykładzie zwieńczenia nagrobka Izaaka Landaua, rabina Gminy w latach 1754—68. Dwa lwy z tego zwieńczenia, widoczne na fotografii tego nagrobka w *Przewodniku...* M. Bałabana, zostały zastąpione dość dowolnie kamiennymi „szyszkami”.

¹⁴ Np. nagrobek Eliezera Damaska, członka sądu rabinicznego w Krakowie w 1 poł. XIX w.

¹⁵ B. Friedberg, op. cit.

W pracy tej znajdują się również inskrypcje z nagrobków cmentarza nowego przy ulicy Miodowej w Krakowie.

¹⁶ Tamże, s. 6, przypis 2.

¹⁷ Tamże, s. 6. Również pozostałe inskrypcje nagrobne, przytoczone poniżej, opublikował B. Friedberg w cytowanej tu pracy. Teksty tych inskrypcji podaje w brzmieniu i układzie wersetów zastanym na nagrobkach współcześnie, w trakcie inwentaryzacji. Różnice pomiędzy obiema wersjami są nieznaczne i dotyczą — poza drobnymi rozbieżnościami w zakresie słownictwa — głównie kompozycyjnego rozmieszczenia wersetów na płaszczyznach inskrypcyjnych nagrobków.

¹⁸ O. Mahler, op. cit., s. 33—34.

W paralelach tekstowych stosuję skróty przyjmując za podstawę polskie nazewnictwo ksiąg Biblii.

